

Münaqişələrin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə təsiri

¹ Gülnara İsmayılova, ² Anar Hüseynov, ³ Validə Saliyeva

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250203015>

Xülasə: Münaqişə problemi qloballaşma prosesinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə ön plana çıxmışdır. Bu baxımdan münaqişələrin tədqiqinin aktuallığı təkcə iqtisadi həyatda münaqişələri proqnozlaşdırmaq və tənzimləməklə deyil, həm də onlardan inkişaf vasitəsi kimi düzgün şəkildə istifadə ilə əlaqədardır. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə transformasiya kontekstində münaqişələrin həlli xüsusiyyətlərinin və münaqişə yaradan vəziyyətlərin öyrənilməsi xüsusilə vacibdir.

Münaqişələr o halda yaranır ki, bir dövlət və ya dövlətlər öz iqtisadi maraqlarını başqalarına diktə etməyə çalışır, öz inhisarlarını elan edir və buna nail olur, eyni zamanda digər ölkələrin maraqlarını nəzərə almır. Münaqişə obyektı olan əks maraqların mümkün növlərinin əhatə dairəsi çox genişdir: birbaşa iqtisadi təhlükəsizlik, dövlət sərhədləri, ümumi iqtisadi, milli, informasiya, ideoloji maraqlar və s. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr əməkdaşlıq və ya rəqabət, qarşılıqlı yardım və ya genişlənmə münasibətləri xarakteri alır.

Beynəlxalq iqtisadi münaqişələrin subyektlərinin və səbəblərinin spesifikliyi onların yaranması, inkişafı və həlli formalarını və mexanizmlərini müəyyən edir. İlk təzahür formaları arasında dövlətlərarası mübahisələr və diplomatik hərəkətlər mövcud olur. Münaqişənin inkişafı tez-tez bloklar və digər birgə fəaliyyət göstərən qruplar, dövlətlər və digər siyasi təşkilatlar şəklində əks tərəflərin formalaşması ilə əlaqələndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi münaqişələrin həlli və qarşısının alınması vasitələri digər münaqişə növlərinin həlli formalarından ciddi fərqlənir. Belə ki, ərazi prinsipi münaqişəli vəziyyətə üstünlük verildikdə, iqtisadi münaqişə cəmiyyətdə qeyri-sabit vəziyyətə, dövlətlərarası münasibətlərdə arzuolunmaz, mənfəət dəyişikliklərinə səbəb olur.

Açar sözlər: münaqişə, ixrac, idxal, bazar, effektiv, proqnoz

Giriş

Münaqişə problemi bu gün haqlı olaraq daxili və beynəlxalq həyatda ön plana çıxmışdır. Münaqişələrin tədqiqi aktuallaşıb, çünki siyasi həyatda təkcə münaqişələri proqnozlaşdırmaq və tənzimləmək deyil, həm də onlardan inkişaf vasitəsi kimi strateji olaraq istifadə etmək vacibdir (Quliyev 2015). Buna əsaslanaraq, siyasi münasibətlərin transformasiyası kontekstində münaqişələrin həlli xüsusiyyətlərinin və münaqişə yaradan vəziyyətlərin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Beynəlxalq münaqişələrin subyektlərinin və səbəblərinin spesifikliyi onların

¹ İsmayılova, G. Baş müəllim, Aqrobiznes, Menecment və Marketing kafedrası, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-5869-7971>.

² Hüseynov, A. Baş müəllim, Aqrobiznes, Menecment və Marketing kafedrası, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3678-2083>.

³ Saliyeva, V. Baş müəllim, Aqrar sahənin iqtisadiyyatı kafedrası, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Azərbaycan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8860-6343>.

yanması, inkişafı, həlli formalarını və mexanizmlərini müəyyən edir. İqtisadi inkişaf tarixi göstərir ki, ölkələr və xalqlar arasında dini, siyasi, sosial və digər ilkin şərtləri olan bütün müharibələrin, mübahisələrin və münaqişəli vəziyyətlərin həm də iqtisadi əsasları vardır (Абашии 2013). Dövlətlərin qarşılıqlı asılılığı və integrasiyası səviyyəsinin artması ilə ifadə olunan beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafının müasir tendensiyaları fonunda ölkələr arasında münaqişə nəticəsində iqtisadi baxımdan hansı nəticələrin yarana biləcəyini anlamaq çox vacib olur (Mirzazade, 2023).

Beynəlxalq münasibətlərin artan konfliktliliyi həm ayrı-ayrı qonşu dövlətlər, həm də bütün regionlar üçün təhlükə və sabitliyi pozan amildir. Münaqişə aşağıdakı inkişaf mərhələlərini ayırd edə bilən mürəkkəb bir sosial sistemdir:

1. Münaqişənin müəyyən obyektiv və subyektiv ziddiyyətlər əsasında formalaşması: dövlət, hərbi-strateji, iqtisadi, sosial və ekoloji.
2. Münaqişədə iştirak edən tərəflərin potensial imkanlarını nəzərə almaqla, onların maraqlarının, məqsədlərinin, strategiyasının və mübarizə üsullarının obyektiv və subyektiv ziddiyyətlərin həlli üçün müəyyənləşdirilməsi, dinc və qeyri-dinc vasitələrdən istifadə edilməsi.
3. Siyasi, dövlətlərarası, iqtisadi, sosial və hətta ekoloji ziddiyyətlərin həllində zorakı üsullara keçid.
4. Münaqişə sosial sistemlərin cəlb edilməsi və son nəticədə hərbi fəaliyyətə keçid təhlükəsi yarandıqda kəskin formada olur.

Münaqişənin həlli məqsədi ilə kiminsə (iştirakçıların özlərindən başqa) müdaxiləsinə gəldikdə, ümumi “üçüncü tərəf” ifadəsi işlədilir. Üçüncü tərəfin təsir vasitələri arasında, bir tərəfdən, birbaşa vasitəçilik və danışıqların gedişatının monitorinqi də daxil olmaqla, sülh yolu ilə həllin tapılmasında yardımın göstərilməsi ilə danışıqlar yanaşmasından istifadə arasında fərq qoymaq lazımdır, o cümlədən iqtisadi sanksiyalar, blokadalar və digər məhdudlaşdırıcı tədbirlər siyasətinin tətbiqi yolu ilə təzyiq göstərmək, məcbur etmək yolu ilə nail olunur (Amrahov, Mahmudov, Aliyev, Hacıyeva 2022).

İstənilən münaqişə iqtisadi sahədə kifayət qədər ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ona görə də münaqişə zəminində ölkələrlə hər hansı qarşılıqlı əlaqənin dayandırılması hər bir ölkənin iqtisadi strukturunda dəyişikliklərə səbəb olur (Атватер, Даффи 2003).

Əsas hissə

Ölkələr öz mallarını ixrac etmək üçün yeni bazarlar axtarmalıdırlar və bu, kifayət qədər problemli olur. Üstəlik, münaqişəni sözdə yüksəliş və ya hətta böhranla müqayisə etmək olar ki, bu zaman ölkədə bu fenomeni aradan qaldırmaq üçün tez bir zamanda tədbirlər görməlidir. Münaqişədən bütün iştirakçı tərəflər əziyyət çəkir və demək olar ki, hər kəs əhəmiyyətli itkilərə məruz qalır. Münaqişənin müsbət tərəflərinə iqtisadi münasibətlər üçün alternativ variantların seçilməsi

daxildir. Bu münasibətlərin yeni iştirakçıları, xüsusən də iqtisadiyyatda kiçik bir paya sahib olanlar həmişə yeni müttəfiqlər tapmaqdan məmnundurlar.

Cədvəl 1.

İdxalın coğrafi quruluşu, min ABŞ dollar

Coğrafi regionlar	2019	2020	2021	2022	2023
Cəmi	13,667,475.7	10,732,038.8	11,703,222.6	14,539,789.1	17,285,344.7
Avropa	6,735,757.5	5,218,725.2	5,371,704.9	6,001,631.2	7,194,506.9
Asiya	5,086,848.8	4,553,200.2	5,379,954.6	7,541,794.4	8,674,760.3
Amerika	1,476,541.5	885,731.8	853,895.9	879,253.5	1,312,421.8
Afrika	33,060.9	27,336.2	28,212.1	40,296.7	44,464.9
Okeaniya	335,267.0	47,045.4	69,455.1	76,813.3	59,190.8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları
(<https://www.stat.gov.az>)

Qeyd edilənlər baxımından idxalın coğrafi quruluşuna nəzər saldıqda məlum olur ki, 2023-2021-ci illərdə üstünlük Asiya regionuna məxsusdur – 50.2%, 51.9%, 46%. 2020 və 2019-cu illərdə isə uyğun olaraq 48.6% və 49.3% olmaqla əsas üstünlük Avropa regionuna məxsus olub. Afrika regionu isə son beş ildə digər regionlarla müqayisədə ən zəif paya malik olub.

Cədvəl 2.

İxracın coğrafi quruluşu, min ABŞ dollar

Coğrafi regionlar	2019	2020	2021	2022	2023
Cəmi	19,635,202.8	13,732,637.3	22,207,974.8	38,146,684.1	33,898,554.9
Avropa	11,811,698.7	8,251,657.5	15,464,635.8	27,730,371.7	23,788,558.2
Asiya	7,525,401.5	5,047,191.2	5,693,887.6	9,594,029.9	9,956,496.2
Amerika	168,420.8	38,728.1	369,454.8	123,016.9	19,196.7
Afrika	89,482.8	324,254.5	658,580.1	559,988.3	104,559.6
Okeaniya	40,199.0	70,806.0	21,416.5	139,277.3	29,744.2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları
(<https://www.stat.gov.az>)

İxracın coğrafi quruluşuna nəzər saldıqda Avropa regionunun digər regionlardan bütün illər üzrə bariz üstünlüyü nəzərə çarpır. Xüsusən 2023-cü və 2022-ci illərdə müvafiq olaraq 70% və 72.7% üstünlüyə sahib olmuşdur. İxracın coğrafi quruluşda sonrakı əsas yeri Asiya regionu tutur.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin fəal inkişaf etdiyi müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin həlli problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli iqtisadiyyatların artan inteqrasiyası və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi şəraitində istənilən iqtisadi mübahisə müəyyən şərtlər daxilində bütün qlobal iqtisadi sistemin sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Son bir neçə onillikdə dövlətlər arasında iqtisadi mübahisələrin sayı dəfələrlə artmışdır ki, bu da həm daimi, həm də xüsusi beynəlxalq məhkəmə institutlarına ehtiyac yaratmışdır.

Beynəlxalq iqtisadi mübahisələri həll edən orqanlar adətən beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar çərçivəsində mövcuddur. Konkret beynəlxalq iqtisadi mübahisənin həllinin effektivliyi iki amildən asılıdır: birincisi, mübahisənin həll olunduğu təşkilatın səlahiyyətindən və beynəlxalq təsirindən, ikincisi, belə mübahisənin həlli üçün istifadə olunan mexanizmin spesifikliyindən (Mirzazadeh, Zeynalli, 2024).

Beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin həllində iqtisadi səriştəli beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli üçün bütün vasitələrdən istifadə edir, bu cür vasitələri uğurla birləşdirirlər. Beynəlxalq təşkilatlarda danışıqlardan, xeyirxahlıqdan, vasitəçilikdən, məsləhətləşmələrdən və məhkəmə prosedurlarından kompleks şəkildə istifadə olunur ki, bu da hər bir konkret situasiyada fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması üçün ən uyğun vasitələr toplusunu seçməyə imkan verir.

İqtisadi mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prosesində beynəlxalq təşkilatların rolunun artırılması eyni zamanda ondan ibarətdir ki, son dövrlərdə həm bir sıra beynəlxalq iqtisadi təşkilatların nüfuzu, həm də dövlətlər tərəfindən onlara inam xeyli artıb.

Beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin həlli üçün beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən istifadə olunan ən mühüm mexanizmləri nəzərdən keçirək (Amrahov, Mirzazadeh, Taghiyev, Muradov, Hamidov, Karimova 2023).

Beynəlxalq hüquq elmində ən fəal müzakirə olunan mexanizm Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) çərçivəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq mübahisələrin həlli mexanizmidir. Bu mexanizmin yaradılması üçün əsas kimi əvvəlki Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişdə (GATT) mövcud olan mübahisələrin həlli mexanizmindən istifadə edilmişdir. ÜTT çərçivəsində bütün ÜTT-nin çoxtərəfli sazişləri üçün vahid olan aşağıdakı mübahisələrin həlli sistemi yaradılmışdır.

Mübahisələrin həllinin birinci mərhələsi dövlətlərarası məsləhətləşmələrdir ki, bu məsləhətləşmələr ÜTT sazişlərinin hər hansı birinin hüquq və maraqlarına toxunduğuna inanan tərəfin təşəbbüsü ilə başlayır. Əgər mübahisə 60 gün ərzində həll olunmazsa, tərəflərdən hər hansı biri xüsusi ekspertlər qrupunun yaradılmasını tələb edə bilər.

Mübahisə predmeti üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən şəxsi heyətlə (adətən 3 nəfərdən ibarət) ekspertlər qrupu yaradılır. O, tərəflərin təqdimatlarına və dəlillərinə baxır, müvafiq müqavilənin müddəalarının mübahisənin predmetinə şamil edilməsini müəyyən edir, nəticə, qərar və tövsiyələr olan hesabat hazırlayır və 6 aydan gec olmayaraq Mübahisələrin Həlli Orqanına (DHB) təqdim edir. ÜTT üzvü ekspert qrupunun tövsiyəsini yerinə yetirmədikdə, mübahisənin digər tərəfi razılaşdırılmış tarif güzəştlərini dayandıra, dəymiş zərərin ödənilməsini tələb edə bilər. Verilmiş tövsiyələrə əsasən mübahisənin həlli yolları və təqsirkar tərəfin məsuliyyəti aşağıdakılar ola bilər (Amrahov, Mirzazadeh, Guliyeva, Gazanfarova 2024):

- tövsiyələri qəbul etmək və pozuntunun aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək;
- kompensasiya ödəmək və ya təklif etmək;

– DSB-dən səlahiyyətlər tələb etmək və xüsusilə razılaşdırılmış gömrük güzəştlərinin dayandırılması yolu ilə əks tədbirlər görmək (nəticədə qanun pozuntusuna yol vermiş ölkədən idxal olunan məhsul və ya məhsullar üzrə tarif dərəcəsi artırılır və ya xidmətlər sektoru cəlb olunarsa, ekvivalent tədbirlər görülür).

Mübahisələrin Həlli Orqanı (DSB) 60 gün ərzində ekspertlər qrupunun hesabatını avtomatik qəbul edir. DSB-nin funksiyalarını mübahisələrə baxmaq üçün xüsusi olaraq toplaşan ÜTT-nin Baş Şurası həyata keçirir. OPC ekspert qrupunun tövsiyələrinin icrasına nəzarət etmək üçün geniş səlahiyyətlərə malikdir. Ekspertlər qrupunun qərarından və tövsiyələrindən mübahisənin istənilən tərəfi ÜTT-nin Apellyasiya Orqanına şikayət verə bilər. Mübahisə yalnız qaydalardan yayınma, onların pozulmasını aradan qaldırıldıqdan sonra həll edilmiş hesab olunur.

ÜTT-nin Apellyasiya orqanı DSB-nin qərarı ilə yaradılır və şəxsi səlahiyyətlərini icra edən yeddi nəfərdən ibarətdir. Qurumun vəzifəsi ekspert qrupunun qərar və tövsiyələrinə onların qanuniliyi, ÜTT qaydalarına uyğunluğu baxımından hüquqi qiymət verməkdir. Apellyasiya orqanının qərarı OKB-yə göndərilir.

ÜTT çərçivəsində müəyyən edilmiş mübahisələrin həlli mexanizmi yalnız müvafiq məlumat ötürmə sistemləri milli səviyyədə hazırlanarsa, səmərəli işləyir. Pozuntuların müəyyən edilməsi və onlar haqqında məlumatların ötürülməsi üçün milli qayda və prosedurların yaradılması praktiki vəzifəsi bir çox ÜTT-yə üzv ölkələrin qarşısında durur.

Son zamanlar ÜTT qanunvericiliyinin əsas pozucuları inkişaf etmiş ölkələrdir. Onlar da daha çox iddiaçı olurlar. Eyni zamanda, işlərin 20%-dən çoxunda inkişaf etməkdə olan ölkələr iddiaçılardır. ÜTT-nin mübahisələrin həlli prosedurlarına təkcə inkişaf etmiş deyil, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında belə yüksək etimad bu prosedurların effektivliyinin ən yaxşı təsdiqidir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankında (BYİB) mövcud olan mübahisələrin həlli mexanizmləri əsasən oxşardır, lakin bəzi fərqlərə malikdir (Amrahov, Rahimli, Mirzazadeh, Ibrahimli, Valizadeh 2023).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sənaye İnkişafı Təşkilatının (UNIDO) nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş mübahisələrin həlli prosedurları maraqlıdır ki, mübahisə tərəflərinin davranış üçün ən azı dörd variantı var. Beləliklə, tərəflər mübahisəni danışıqlar yolu ilə həll edə bilməsələr, bunu aşağıdakılara istinad edə bilərlər:

- 1) Şurada baxılmaq üçün;
- 2) Beynəlxalq Məhkəməyə;
- 3) Arbitraj Məhkəməsinə;
- 4) Razılaşdırma komissiyasına.

Arbitraj Məhkəməsinin və Barışıq Komissiyasının iş qaydası daha sonra UNIDO-nun Nizamnaməsinə 3 sayılı əlavədə tənzimlənir. Həmin əlavədə nəzərdə tutulur ki, Şura tərəfindən

mübahisəyə baxılması başa çatdıqdan sonra üç ay ərzində və ya Şura mübahisəyə 18 ay ərzində baxılmasını başa çatdırma bilmədikdə, UNIDO-nun Baş direktoruna mübahisəni Arbitraj Tribunalına və ya barışıq komissiyasına vermək niyyəti barədə məlumat verilə bilər. Bundan əlavə, mübahisənin Arbitraj Məhkəməsinə verilməsi üçün mübahisənin bütün tərəflərinin iradəsinin ifadəsi lazımdır. Göstərilən orqanlar prosedur qaydalarını müstəqil şəkildə müəyyən edirlər. Arbitraj qərarı tərəflər üçün məcburidir.

UNIDO çərçivəsində mübahisələrin həlli formalarının müxtəlifliyi, mübahisəyə Şurada baxılma müddətinin məhdudlaşdırılması və prosedurun bəzi digər xüsusiyyətləri təəssüf ki, öhdəliklərini pozmuş tərəfə mübahisəyə baxılmasının gecikdirilməsi, daha sonra Şurada mübahisənin həlli üçün tədbirlər görməklə belə pozuntunun mənfi nəticələrinin qarşısını almaq imkanı verir. Zərərçəkmiş tərəfin müstəqil olaraq yalnız mübahisəyə baxılması nəticəsində çıxarılan aktı avtomatik olaraq məsləhətçi edəcək barışıq komissiyasının yaradılmasına təşəbbüs göstərmək imkanı var.

Regional beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin həlli üçün universal və regionlararası təşkilatlarda tətbiq olunan mexanizmlərdən bir qədər fərqlənən mexanizmləri istifadə edirlər. 29 may 1990-cı il tarixli Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının yaradılması haqqında Sazişin 58-ci bəndində deyilir ki, Sazişin müddəalarının təfsiri və ya tətbiqi ilə bağlı hər hansı bir məsələ baxılmaq üçün Direktorlar Şurasına göndərilməlidir. Qərar qəbul edildikdən sonra təşkilatın istənilən üzvü məsələyə Rəhbərlər Şurasında baxılmasını tələb edə bilər.

Kredit, valyuta və maliyyə sahələrində səriştəli beynəlxalq iqtisadi təşkilatların əksəriyyətində beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin həlli üçün ixtisaslaşmış məhkəmə orqanları yoxdur ki, bu da belə təşkilatlarda mübahisələrin həllinin effektivliyinə mənfi təsir göstərir. Maliyyə, kredit və valyuta sahələrində mübahisələrə obyektiv, operativ və müstəqil baxılmasını təmin etmək üçün ekspertlər Dünya Bankı sistemində bu cür mübahisələrə baxılması üçün məcburi yurisdiksiyaya və qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarət funksiyalarına malik xüsusi orqanın yaradılmasını təklif edirlər.

Lakin mövcud mexanizmlərin bəzi çatışmazlıqlarına baxmayaraq, beynəlxalq iqtisadi mübahisələrin beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar çərçivəsində həlli belə mübahisələrin həllinin ən perspektivli formalarından biridir.

MDB daxilində iqtisadi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı yaranan dövlətlərarası mübahisələr MDB İqtisad Məhkəməsinin yurisdiksiyasına aiddir. O, həmçinin Üzv Dövlətlər arasında razılaşmalarla onun yurisdiksiyasına aid edilən mübahisələri həll edə bilər. MDB İqtisad Məhkəməsi qərarlar qəbul edir, onların icrası müvafiq dövlət tərəfindən təmin edilir (Abbasbəyli, Darabadi, İbrahimov, 2016).

Məhkəmə, həmçinin MDB orqanlarının müqavilələrini, qərarlarını, keçmiş SSRİ-nin qanunvericilik aktlarını konkret işlərlə əlaqədar və milli ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının, iqtisadi mübahisələri həll edən milli ali orqanların və MDB institutlarının tələbi ilə tətbiq olunduğu müddətdə şərh etmək səlahiyyətinə malikdir. Bundan əlavə, MDB İqtisad Məhkəməsi hazırda

Avrasiya İqtisadi Birliyinin Məhkəməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Ümumilikdə, mövcud olduğu müddət ərzində Məhkəmə 30-a yaxın işə və məsələyə baxıb (Amrakhov 2022).

Nəticə

Dövlətlərin qarşılıqlı asılılıq və integrasiya səviyyəsinin artması ilə ifadə olunan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafının müasir tendensiyaları fonunda dünya birliyində qəbul edilmiş davranış qaydalarının, xüsusən də onun üzv dövlətləri ilə beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında fikir ayrılıqlarının yarandığı situasiyalarda dərinlən öyrənilməsi çox aktuallaşır. Bu gün heç bir ölkə qlobal iqtisadi proseslərdə iştirak etmədən iqtisadi tərəqqi yolunda səmərəli irəliləyə bilməz. Milli iqtisadiyyatın vəziyyəti getdikcə daha çox təkcə daxili potensialla deyil, həm də beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakın miqyası və dərəcəsi, elmi-texniki və texnoloji tərəqqinin qlobal xarakteri, planetin ehtiyatlarının ümumi vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Dünya ictimaiyyəti 2796 dildə danışır, 300-dən çox milli valyuta dövriyyədədir, lakin eyni zamanda, ziddiyyətli və rəngarəng dünya bu gün həmişəkindən daha çox bir-birinə bağlıdır və asılıdır. Bu qlobal bütövlük və qarşılıqlı asılılıq bir sıra iqtisadi resurslardan ümumi istifadə zərurətinə, qlobal problemlərin həllində maraqlılığa, eləcə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə əsaslanır. “Qərb-Şərq” prinsipinə əsaslanan dövlətlərin əvvəllər dominant “su hövzəsi” əvəzinə, “sənaye şimalı” (yəni inkişaf etmiş sənaye ölkələri) və “aqrar cənub” (inkişaf etməkdə olan ölkələr) arasında ziddiyyətli iqtisadi və siyasi münasibətlər kompleksini nəzərdə tutan “Şimal-Cənub” bölgüsü getdikcə daha çox istifadə olunur.

Müasir şəraitdə hər bir ölkənin iqtisadiyyatı istər-istəməz xarici iqtisadi əlaqələrdən artan asılılığa düşür. Bu, ölkələr arasında inkişaf edən əlaqələrin müxtəlifliyində özünü göstərir. İndiki vaxtda bir dövlətin başqa ölkələrlə müxtəlif əlaqələrə girmədən ayrı mövcud olması praktiki olaraq mümkün deyil. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr artıq xarici ticarət və mal mübadiləsi ilə məhdudlaşmır. Bunlara ölkələr arasında kapitalın hərəkəti, valyuta münasibətləri, əmək miqrasiyası, elmi-texniki mübadilə daxildir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr dövlətlər arasında iqtisadi resursların mübadiləsinə və birgə iqtisadi fəaliyyətə aparan geniş ticarət, istehsal, elmi-texniki və maliyyə əlaqələrini təmsil edir. Suveren dövlətlərin mövcudluğu ayrı-ayrı ölkələrin milli bazarları ilə bir sıra xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan dünya bazarı arasındakı fərqi müəyyən edir.

Dünya bazarına dövlətlərin xarici iqtisadi siyasəti əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. O, təkcə ümumi deyil, həm də müstəqil milli maraqları ortaya qoyur. Ölkə daxilində və ölkələr arasında malların və istehsal amillərinin hərəkət azadlığının dərəcəsində fərqlər mövcuddur. Dünya bazarı iqtisadi münasibətlərin müxtəlif formaları vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan milli bazarların məcmusudur. Dünya bazarı öz iştirakçıları arasında rəqabətə əsaslanaraq son nəticədə istehsalın və ixracın strukturunu və həcmi, beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişaf dərəcəsini müəyyən edir.

Qloballaşma proseslərinə və vahid iqtisadi məkanın formalaşmasına baxmayaraq, dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi və iqtisadi proseslərin milli sərhədlərinin silinməsi, bir neçə dövlət üçün ödəniş vasitəsi olan vahid valyutanın yaranması, işçi qüvvəsinin hərəkətliliyinin artması, dövlətlər arasında əvvəlki iqtisadi qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmləri müxtəlif növ münaqişələrə, o cümlədən iqtisadi münaqişələrə səbəb olur (İmranov 2017).

İqtisadi münaqişə, ilk növbədə, istehsal vasitələrinin mənimsənilməsi, sərəncam verilməsi, istifadəsi, habelə maddi nemətlərin istehsalının təşkili, idarə edilməsi və onların bölüşdürülməsi ilə bağlı münaqişədir. İqtisadi konfliktlərin nəzəriyyədə tədqiqi müharibə, sinfi qarşıdurmalar və inqilablar, iqtisadi sahədə cinayətlər, mülkiyyətin ələ keçirilməsi və milliləşdirilməsi kimi proseslərlə bağlıdır (Бабоков 2000).

F.Edcvort utilitar etikaya əsaslanaraq, riyazi sosiologiyanın mümkünlüyünü və ziddiyyətli iqtisadi davranışın təhlilinə riyazi metodların tətbiqini əsaslandırmağa çalışırdı. Lakin iqtisadiyyatda konfliktlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə yalnız 1960-cı illərdən başlanılıb və son illərdə çıxan elmi nəşrlərdə iqtisadçılar hələ də bu istiqaməti yeni hesab edirlər. İqtisadçıların əsərlərində iqtisadi münaqişənin iki fərqli anlayışı formalaşdırılıb. Marksist nöqteyi-nəzərindən, sosial konfliktlər iqtisadiyyata nüfuz edir və bir növ onun “varlıq yolu”dur. Əsas bazar mexanizmi - rəqabət - iqtisadi münasibətlərin bütün sahələri gizli və ya aşkar qarşıdurmaların oynandığı arenalardır.

Bu nöqteyi-nəzər digər, qeyri-marksist tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul edilir: təkcə qarşıdurma deyil, həm də iki bazar agentləri arasındakı hər hansı razılaşma onları avtomatik olaraq digər agentlərlə qarşı-qarşıya qoyur, həm mövcud firmaları, həm də bazara daxil olmaq istəyənləri münaqişə strategiyalarına doğru sövq edir (İsayev 2015).

İqtisadi vəziyyətlərin riyazi modelləşdirilməsi yolu ilə müəyyən edilmiş çoxsaylı qanunauyğunluqlardan üçü münaqişə sosiologiyası üçün xüsusi maraq kəsb edir. Birincisi, ikidən çox uzunmüddətli qarşıdurma (təkrarlanan qarşılıqlı əlaqə) halında agentlər üçün ən sərfəli strategiya kompromisidir. Təkcə qarşılıqlı əlaqədə (sövdələşmədə) rəqiblərini aldadaaraq əllərini qızdıran oyun iştirakçısı sonrakı qarşılıqlı əlaqədə uduzur (ən azı oyunun əvvəlində aldığı itirir).

İkincisi, tərəflər ünsiyyət qurmasalar belə, onların davranışı qarşılıqlı şəkildə “koordinasiya olunur”, yəni qeyri-bərabər resurslara malik olan rəqiblər də bir-birindən asılıdır.

Üçüncüsü, münaqişə qarşılıqlı əlaqədə, iki tərəfin istehsal etdiyi resursların böyük hissəsini daha az istehsal edən və "silahlara" daha çox xərcləyən, lakin qalib gələrək əməkdaşlıq yolu ilə əldə edə biləcəyindən azını alan tərəf olur: "müharibə" aparmaq xərcləri agentlərin məhsuldarlığını və rəqabət qabiliyyətini azaldır və bazarda mövcud olan malların ümumi həcmi azaldır (Mirzazadə 2025).

Ümumiyyətlə, münaqişənin müasir iqtisadi nəzəriyyəsi rəşional “faydaları maksimuma çatdırın” modeldən kənara çıxması və münaqişə tərəflərinin maraqlarının barışmaz olmadığının etirafı ilə xarakterizə olunur. 1990-cı ildə iqtisadi oyunlar nəzəriyyəsində əldə olunan nəticələri və onların

neoklassik məktəbin iqtisadçıları tərəfindən başa düşülməsini qiymətləndirərək, Ya Varufakis və J.Yanq yazırdılar: “Münaqişə, nə qədər parlaq analitik olsa da, modeldə hansı mürəkkəblik səviyyəsinə malik olursa olsun, neoklassik paradigmaya sığa bilməz” (İsgəndərov 2013).

İqtisadçılara istehsalın, mübadilə və resursların zorakılıqla ələ keçirilməsinin ayrılmaz olduğu münaqişə kontekstində iqtisadi fəaliyyəti öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuş yeni modellər sinfi lazımdır, çünki neoklassik iqtisadçılar vəziyyəti xarakterizə edirlər. İqtisadi konflikt anlayışının əmtəələrin istehsalı, bölüşdürülməsi və istehlakı ilə bağlı yaranan bütün münaqişələr toplusuna keçməsi çoxsaylı ziddiyyətlərə gətirib çıxarır. Buna görə də iqtisadiyyatda münaqişələrin öyrənilməsinə baxmayaraq və sosiologiyanın artıq öz tarixi var, iqtisadi konflikt anlayışının özünün hələ də dəqiq tərif və sabit əhatə dairəsi yoxdur.

Beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasının aşkar və çoxtərəfli prosesi ilə yanaşı, bu prosesə qarşı çıxan proteksionizm meyli də mövcuddur. Bu tendensiya dərin siyasi və iqtisadi maraqların mövcudluğundan, yerli istehsalçıları hər vasitə ilə qorumaq, iş yerlərini qorumaq, milli malların və sənayelərin rəqabət qabiliyyətini saxlamaq istəyindən xəbər verir. Proteksionist siyasət ən çox struktur iqtisadi transformasiyaların getdiyi, iqtisadi depressiyanın olduğu və idxal rəqabətinin sürətlə artdığı ölkələr tərəfindən həyata keçirilir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, hər iki tendensiya beynəlxalq ticarətin xas xüsusiyyətləridir. Və bu meyillər arasındakı ziddiyyətin həllində əsas problem onların rəşional birləşməsinə tapmaqdır. Maraqlar tarazlığı pozulduqda rəşional birləşmə onun əksinə çevrilir və ziddiyyətlər yaranır. Bu və ya digər ölkənin milli ticarət, iqtisadi və sosial maraqlarının digər ölkə tərəfindən pozulması çox vaxt münaqişələrin yaranmasına səbəb olur. Münaqişələrin inkişafının bilavasitə səbəbi müxtəlif amillərdir: gömrük, ərazi, qiymət, siyasi, sosial-iqtisadi, sanitariya, ekoloji və s.

Qlobal bazarlarda artan rəqabət, daxili bazarların qorunması, məşğulluğun təmin edilməsi zərurəti və s. həm də xarici dövlətləri öz istehsalçılarını və tacirlərini fəal şəkildə müdafiə etməyə, siyasi və iqtisadi münaqişələrə girməyə məcbur edir. Eyni zamanda, azad ticarət zonalarının və gömrük ittifaqlarının formalaşması qlobal iqtisadiyyatın strukturunda əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmur. Ölkələrin iqtisadi bloklarda birləşməsi azad ticarət ideyalarının həyata keçirilməsində qeyd-şərtsiz irəliləyiş və ya proteksionist prinsiplərə təslim olmaq demək deyil. Hətta ticarət-iqtisadi qruplar çərçivəsində ayrı-ayrı ölkələr arasında ziddiyyətlər yaranır, ticarət münaqişələrinə çevrilir. Üstəlik, hökumətlərin milli istehsalçıları qorumaq üçün gördüyü tədbirlər bəzən çox “qaynar” hərəkətlərə yaxın olur. Aİ daxilində üzv ölkələr arasında malların hərəkəti azadlığının olmasına baxmayaraq, orada mütəmadi olaraq müxtəlif növ münaqişələr yaranır.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar ölkələr arasında iqtisadi münaqişələri həll etmək üçün yaradılır. Beynəlxalq iqtisadi təşkilat-iqtisadiyyatın, elmin və texnikanın müəyyən sahələrində öz hərəkətlərini, əməkdaşlığı və ya birgə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün maraqlı ölkələrin dövlət orqanları, iqtisadi təşkilatları arasında bağlanmış müqavilələr əsasında yaradılmış müxtəlif tipli qurumlar sistemidir. Onlar pay töhfələri hesabına yaradılır, nizamnamə əsasında

fəaliyyət göstərir və iştirakçı tərəflərin bərabər şəkildə təmsil olunduğu idarəetmə orqanlarına malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G. (2016). Konfliktologiya, 292 səh.

İsayev K.H. (2015). Konfliktologiya. 88 səh.

İsgəndərov İ. (2013). Təşkilati davranış və menecment psixologiyası. 381 səh.

İmranov A.M. (2017). Menecment. 268 səh.

Quliyev T.Ə. (2015). Əməyin sosiologiyası. 336 səh.

Абашинов С.Н. (2013). Россия - Средняя Азия: Политика и ислам, С. 373.

Атватер И., Даффи К.Г. (2003). Психология для жизни. С. 217.

Бабосов Е.М. (2000). Конфликтология. С. 254.

Amrahov V.T. (2022). Risk Assessment In Agrarian Entrepreneurship. MITTEILUNGEN KLOSTERNEUBURG. 6 (72). 99-107

Amrahov V., Rahimli F., Mirzazadeh N., Ibrahimli G., Valizadeh H. (2023). Satisfying the consumer demand for agricultural products: Possibilities and its prediction. Scientific Horizons, 26. 7. P. 160-170

Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Guliyeva K.N, Gazanfarova J.V. (2024). Economic Effectiveness and Forecasting of Scientific Activity in Azerbaijan. International Journal of Religion 5 (7), 422–430

Amrahov V.T., Mirzazadeh N.G., Taghiyev M.Z., Muradov R.J., Hamidov A.V., Karimova M.H. (2023). Modeling and forecasting of production an agricultural. Journal of law and sustainable development v.11, n.7.

Amrahov V., Mahmudov E., Aliyev S., Hajiyeve S. (2022). [Econometric analysis and assessment of factors affecting the efficiency of agricultural production.](#) Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development Vol. 22, Issue 3. 23-34

Mirzazade N. (2025). [The State of Organization of the Management System and its Characteristics.](#) Global Spectrum of Research and Humanities. 2 (4). 107-113

Mirzazadeh N., Zeynalli M. (2024). Improvement of information provision of small business in the agricultural sphere. Journal of Economics. Volume:1, issue:1. P. 23-27

Mirzazade N. (2023). [Tarım Ürünlerine Yönelik Tüketici Talebi Ve Onu Etkileyen Faktörler.](#) BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi. Cild: 2023 Sayı: 1, 173-185

<https://www.stat.gov.az>

Received: 30.07.2025

Revised: 01.08.2025

Accepted: 10.08.2025

Published: 16.08.2025